

Báthori Csaba

Minden poláris csillag

Bessenyei György: *Bessenyei György önmagához*

Paul Valéry, akinek nem sok szíve volt, s néha mégis vigasztalni képes, Verhaerenről tartott 1927-es beszédében arról beszél, hogy a költők közül csak kevesen menekülnek meg attól a húsz és harminc között lezajló jelentős válságtól, amely tehetségük sorsát eldönti. A szellemi szorongásnak ebben a szűk menetében minden rugalmas ín és hajszálér és lágú ereszték megmozdul az emberben: vágyálmok, képességek, eszmények, emlékek és sejtelmek sokasága, tudás és álmok összes indulata versengeni kezd egymással, az összes emberi elem hadba száll, ellentétes témák szöknek szárba egyidejűleg, végletek tükröződnek egymásban, azaz: mintegy kibomlik előttünk a teremtés szeszélyes és személyes utójátéka. Valéry, aki kései püthagoreusként nemcsak a matematikai struktúrák értelmet őrző erejében hitt, hanem a személyiségnek a műalkotást tudatosan uraló erejében is, hozzáfűzi még: a művész legfőbb alkotása maga a művész, akinek keze munkája, megvalósított életműve csupán külsődleges és olykor véletlen burka egy titokzatos benső tevékenységnek. A művész tehát – ez az önmagának is rejtelmes műalkotás – folyton alakul, miközben óvatosan kifürkészi és megismeri önmagát, s olyan új emberré válik, aki végre azt teszi, amit csak ő tehet meg, hozhat létre.

Ezt a forrongó állapotot, a teremtődésnek elsődleges szakaszát senkinek életében, élete művében nem látjuk olyan éles körvonalakban, lávaszerű, forró hömpölyödésben, mint Bessenyeinél. Máig ható alkotásait külföldön hozta létre, idegen nyelvi környezetben, zömmel fiatalkorában, amolyan szüntelen napkitörések formájában. Bárhol ütőd fel, érzékeled mondataiban ezt az egyedülálló, hirtelen kifényesedést, a szellemi erőnek valamiféle kilökődését, a nyugodt erővonalnak eruptív felszakadását, majd megnyugvását. Bessenyei művészete nem önmagában azért érdekes, mert okos, felvilágosult, megnyerően tágas, hanem azért, mert szellemi közlendőjének minden mozzanatát képes ilyen lüktető szerkezetben megsejtenni. Ilyen összes – bécsi éveiben keletkezett – értekező prózája, költeménye, röpirata, egész írásbelisége. Alakját nemcsak roppant arányú kiadói tevékenysége, dühösen szagगतott, máig meg nem emésztett vademberi ihlete teszi oly egyedülállóan lenyűgöző magaslattá, hanem egész fiatalkori életművének dialektikus lélegzése, ellentétekben csillogó, haragosan hívó és dacosan hitetlenkedő modora, pihenni képtelen hullámozása, tengerlélegzete.

A környezet – robusztus testalkatuk miatt – így jellemezte a fiútestvéreket: *a vas Bessenyeiek*. És tudjuk, Györgyöt termete, hízekonyasága, vastagsága aka-

dályozta a katonai pályán. Azt fogták rá: *pusztul alatta a ló*. Bármit veszek elő, bőséges prózát, ritka lírát, ugyanezt a nehézkedési erőt érzem a mondatokban, az ütemezésben, dúsan felvitt anyagszerűség, az egyoldalúságot betegesen kerülő ellentézés, a metafizikai kérdések sorjázása, szinte fizikailag is kimért súlyosság és fajsúlyosság. Lapozgatom *A Holmit*, a magyar nyelvű eszességnek ezt a félelmetes gyűjteményét. Ez a tudás már inkább bánat, mintsem éleselméjűség; nyugtalanság az igazságban, nem a bölcsesség kikötője; ember utáni fölény, amely keresi a némaságot. Három tulajdonság lépten-nyomon szembeszökik, és ez a három már önmagában örökkévalóvá teszi.

1. Fogalmazása olyan, hogy képtelen az egysíkú, homogén állításokra: minden gondolat *sarkokra* bomlik, az egyneműnek látszó is a többneműség nyelvén beszél (a homogén is *heterogén*), egy eszme már születése pillanatában két vagy három részre hasad, az *egy* mindig *rokonaiban* vagy ellentéteiben visszhangzik, tükröződik. (*Azonban, minden poláris csillag, hályoga alatt születik az emberbe. Legyen holdi vagy napi, azaz nemes éles vagy ostoba. Úgyhogy a legjobbnak, legnagyobbnak is megkívántatik olly dolgokra akadni, melyeket magára tévén általok hályogát oszlassa, különben a legnagyobb tulajdonságú elme [is] vakon marad örökre.*) Minden poláris csillag: nincs tökéletesebb magyar változat a rilkei *reiner Widerspruch*-alakzatra; de a nagy huszadik századi dialektikus poézis is erre a forrásvidékre mutat vissza. József Attila rendületlenül poláris eszmélete minden ízében Bessenyei utódlása, és még láthatóbbá teszi az előd teljesítményét. *A működésben van a nyugalom* (Le vagyok győzve...): 1937 októbere 1779 őszét *váltja új valóra*. Bessenyei műveiben a Karl Popper értelmében felfogott *Falsifizierung* (cáfolat útján történő igazságkeresés) írói, művészi mágiája zajlik. Jól értsük meg: ez az író nem a kétségtelen állítások kikötői felé tájékozódik, hanem szántsándékkal keresi, sőt halmozza a kétely mérőeszközeit: mintha egy pillanatra sem kívánna hinni sem magának, sem semmiféle más fellebbvitelnek. Mintha nem volna képes bizonyosságban álmra hajtani a fejét. *Minden dolognak van két poláris csillaga, mint a világnak, melyeken túl sem Északra, sem Délre nem tudjuk micsoda világok vannak.* Az igazság (írói igazság) csak a szellemi ingalengés mezőiben tapintható ki, de ha elérni látszunk a legszilárdabb pontot, ott sem tanácsos megrekednünk, hiszen minden pontnak van háttere, időbelisége, múltja, ismeretlen szemszöge. Bessenyei beszédmódjának modernsége épp ebben a kiszámíthatatlan mozgékonyságban (és a mozgás közben felfedezett részigazságok kiszabadításában) áll. Feledhetetlen, hogy még abban az időszakban is, életének leszállópályáján, amikor Bakonszegen, az Alföld egyik legbarnább sárfészkében elkerteli és elvermeli magát, *mozgó halálnak* nevezi életét; – itt még az élettelen is mozog, még a halál is terem, még a teremtő is átélheti a nemléte, még a *semmi* is nevezheti magát ünnepnapokon *mindennek* (akár Shakespeare drámaiban... akinek nevét egyébként, ha minden igaz, Bessenyei György írta le első ízben magyar nyelven). Megdöbbenő, hogy ez a majdan Bakonszегre sýnylődni vetődő remete már bécsi ifjúságában ilyet *tud és mer* kérdezni (figyeljük mondatának indulatát, a férfias hüledezésnek és hitetlen hitnek ezt a robbanó verbális elegyét): *Micsoda? meghólt az Isten?* (103.)

2. Ha Bessenyeit olvasod, feltűnik, hogy a régiesség rétege alatt sorról sorra felviláglanak olyan fordulatok, amelyek a huszadik századi lírai szótárak törzs-

szókincsét alkotják majd. Nagyszerű volt az előzetes kitalálásban, mondhatnánk: rábukkant azokra a képzetekre, amelyek a modern ember attitűdjét a legalap-
sabbban kifejezik. Vannak írók, például Kosztolányi, akik rokokó villogással,
ritka találmányaikkal, választékos és arisztokratikus stílusukkal kápráztatnak el
– ez is nagyság. De van az a másik fajta, amelyik indulatos mondatszerkezetével,
néhány nyomatékosított – kiemelt helyzetben ismételt – alakzattal ér el megren-
dítő hatást – ilyen Bessenyei György (de ilyen Berzsenyi vagy József Attila is). Az
első fajta állandóan fészülködik; a második erősen szegezi reád a szemét. Az első
gyönyörködtetve mélyül; a második úgy álmodik, hogy gondolata közben drá-
mai alakot ölt. Itt nem csupán valamely hosszabb időre előrevetített fogalmazás-
mód megalapításáról van szó, hanem a több emberöltőre érvényes költői-gondol-
kodói eszmélet kereteinek megteremtéséről. Ha József Attilát olvasom, Bessenyeit
is megidézem anélkül, hogy tudnám. Mondok példákat. A *Tiszta szívvel* híres
kezdősorainak eredetét (*Nincsen apám, se anyám*) a mai napig homály övezi, noha
több meggyőző feltételezés már megnevezte közvetlen eredetvidékét (cigány
folklor); én magam Baudelaire prózaverseiben találtam rá. De ha messzebb
pillantunk – s ez a mozdulat József Attilánál indokolt – rátalálunk *A Holmiban*
arra a Bessenyei-betételre, amelyben azt mondja: ha az ember boldog akar lenni,
törekedjék függetlenségre. Itt hangzik el a következő: *Van-e olyan ember, kinek sem
apja, sem anyja, sem hazája, sem jószága miből éljen, sem fizetése, sem Ura, sem szolgája,
sem jó barátja, sem szeretője, sem háza, sem atyafia ne legyen? Jól értsük meg: nem
konkrét hatást keresünk és találunk itt, hanem szellemi rokonságot, eszméleti
mintát, szellemi helyzetet. Kettős teher / s kettős kincs, hogy szeretni kell, mondja a
Nagyon fáj. Ezret idézhetnék elődöt Bessenyeitől, de itt van csak ez az egy sza-
kasztott, *A Holmiból: Miben van nagyobb Természet szerint való öröm, gyönyörűség,
mint a szerelemben? De mi is szül e földön több kint, veszedelmet nála?**

Még fontosabbnak tetszik, hogy Bessenyei megállapítja a későbbi titánok
mozdulatlan szókészletét. Maradjunk csak József Attilánál. Ki volt az első, aki
a valóság szót – és rokon értelmű árnyalatait – olyan súllyal emelte szövegei-
be, mint József Attila? Bessenyei György. Mózesről azt mondja, meglehetősen
meghökkenítő képzettársítással (*Estveli gondolat*): *Asszonytul származott; de örök
valóság. Az emberi elméről pedig (Az elméről): Csudállatos elme, milyen valóság-
god, / Magyarázza voltod sok tulajdonságod.* (Az elme kifejezés József Attilánál
oly eredetinek tűnik, mintha az ő verseiben tűnne fel első ízben a magyar
költészet égboltján...) És a híres Thomas Mann-versben felbukkanó páros,
az igaz és a valódi, már Bessenyeinél is villog, és meglehet, éppen azért füle-
lünk fel e két szó hangsúlyos helyzetére, mert József Attila később, kétszáz év
múlva, újra rátalál e két határértékre. Az *Elragadtatásban* olvassuk: *Szóllj, kelj
fel lelünkbe, örökös valóság! / Mutasd, hol s mint vagyon bennünk az igazság.* A szó
belső és külső matériát is jelenthet. *A Holmiban* ez áll (gondoljunk az 1934-es
Eszméletre): *Micsoda eszerént a hang is egy fülemilének nyelvén? Az, ami a te lelked
testedben, mely azon dologtól, melyben lakik, mindenben különböz, még is valóságára
nézve ugyanazon dolog. /.../ vágd el a nyelved: oda a szó, magyarázat. Ítéld meg már
ezekből, hogy sokféle a munka, de egy a valóság (miért ne juthatna eszünkbe itt
A Dunánál utolsó két sora?).*

3. Bessenyei írmodorának harmadik, téveszthetetlen – magyaros, a kézzel-foghatót mindenek fölé helyező – hatáseleme: hasonlatkereső alkata, az elvont eszmét érzékletességgel felmutató törekvése, a mélységet homállyal össze nem mosó indulata. Esti Kornél bűvár-csúfoló (és nyilván Babitsra utaló) rigmusát Bessenyei már megfogalmazta *A Holmi*-ben: *Sokan mentik magukat a dolognak mélységével, hogy ti. nem lehet a miatt tisztán magyarázni: – ne hidd. Soha olyat nem gondolhat az elme, melyet a penna ki ne ír hasson. /.../ mert mikor dolgot gondolsz, akkor szót is, eszközt is gondolsz. A próza sodor és nyugöz és éberré tesz, mondhatnám: már olvasás közben megteremti saját emlékezetét. A Holmi egyik helyén ez a kérdés áll: Mi a hegedű? Talán csak fa, húr, nyv, lószőr és szurok? /.../ valami oly erő, mely nem test, mégis van, és benned dolgozik. És feledhetetlen hasonlatban fogalmazza meg a lélek (bármit értsünk ezen) fensőbb erejét, időlegesen is egyszeri-örök semmiségét és centrális életörző szerepét: *Ha már egy farkas megdöglik, hová lett ordítása, és mi volt az az ordítás, míg ő élt? Hát a te szavadnak hangja hová lész, ha meghalsz? Oda-é, hova értelmed és melegséged oszlik?* (Illyés Gyula egyik kései verse jut eszünkbe, talán a *Charón ladikjából*). Nem tudása is tudás, és tudása is figyelmeztet saját határaitra. Nevezzük agnosztikusnak? Szavak, szavak... de az a részlet, amelyből levonjuk e következtetést, halhatatlanok. Pázmány Péter hatalmas lélegzésű (sajnos erősen ideologikus gyökerű) prózája élemedik meg itt, csodálatos frissességgel, robusztus igazságérzet hangkürtjeivel. *Az ember olyan könyv, melynek eleje és vége kiszakadt, és sohasem kezdetiből, sem végiből nem tudja, hány levél hibázik, a valóságos kezdetig és valóságos végezetig.* Aki egyszer olvasta ezt a jellemzést, úgy kívánnám, soha többé ne legyen képes a fanatizmusra. Mert ez a realitást (valóságot) imádó elme, aki sokszor a teológia mérges mezőire merészkedett, csak a kétellyel egyidejűleg foganó meggyőződést helyeselte, s a testi-anyagi világon túl terjedő okoskodásról csak ennyit tudott dorombolni: mihelyt a testi cselekedet lehetőségén túlmegy, az már mind álom. Ilyen a filozófiának némely része, ilyen az egész teológia és vallás.*

Választott versünk Bessenyei bécsi éveiben keletkezett, tehát az 1770-es évek második felében.

Bessenyei György magához

*Ki vagyok? mi vagyok? merrül s mibül jöttem?
Hol voltam? s hogy esett, hogy világra lettem?
Érzek, gondolkodom, küszködöm, fáradok
S élek, melynek útján szüntelenül halok.
Lételem táplálván testemet emészttem,
Élni törekedem, s életemet veszttem.
Gyötrelmek közt vigad szívem a veremben,
Fájdalommal öröm így laknak szívemben.
Halandó sorsomat ekként ha szemlélem,
Benne szabadságom rabságával lelem.
Hányszor kell érezni változásaimat?
S hogy kerülhessem el hányattatásimat?*

*A történeteknek veszélyes tengerén
Egy kis tűz vezérel, hogy futhassak térjén;
Ennek világánál sok oly kőszálakat
Kerülök, hol mások lelték halálokat.
Nézek, gondolkodom, bujdosok, reméllek,
Járok, ülök, mozgok, s nem tudom, hogy élek.
Testemben hánykódik valamely valóság;
Lélek, elme, tűz, ész, milyen világosság!
Nem tudom érteni; formája, sem színe
Nincsen, melybe létem valamit meghinne.
De mégis jól érzem küszködő munkáját,
Nem győzvéen csudálni kiterjedt csatáit;
Örökös élettel biztatgat létembe,
Ámbár raboskodik fájdalmas testembe.*

*Így az ég, föld között szüntelen hánykódva
Nyögök s majd nevetek, élvén sohajtozva.
Felettem kékellik az égnek térsége,
Reng alattam gyakran e földnek mélysége.
Örökkévalóság kiáltja lelkemet,
De halál árnyéka fedezi testemet.
Érzékenyséгимnek rabságában vagyok,
S mindenkor ezeknek kezek közt maradok.
Minden semmivé lesz, látom e világban,
S elmúlok magam is, jól érzem, voltomban.
Csak az Isten maga örökös igazság,
Többi mind szennyvedés, árnyék s mulandóság.*

E nagy önismereti vers mintegy szellemi-lelki önlélekrajzot nyújt szerzőjéről, noha inkább kérdés, mint válasz formájában. Korszerű izgalma abból fakad, hogy miközben tagadja az önismeretet, a kérdésekkel jellemzi alkatát, létmódját, életének szellemi tartalmait. Az imént idézett belátásnak (mi az ember? *életének eleje és vége kiszakadt, és soha sem kezdetiből, sem végiből nem tudja, hány levél hibázik, a valóságos kezdetig és valóságos végezetig*) költeményes mellékletét olvassuk itt, mégpedig pontosan abban a szélsőségek közt lengedező hangnemben, amely Bessenyeire olyan jellemző volt. Kezdet és vég között feszülő ívet ír le a szöveg (*merről s miből jöttem?... S elmúlok magam is*), de már az első sorok után világos, hogy sem a kezdetről, sem a végről nem nyerhetünk itt szabatos választ, s ami a kettő közé esik, arról is inkább csak a filozofikus síkon megfogalmazódó állításokból tapasztalunk valamit. A szöveg az elvont síkok egymásra teregetésétől erősödik, a félelmes lét-tájékozatlanságtól válik olyan megragadóvá. A kérdések ziháló sűrűsödése, az igék halmozódása elviselhetetlenül fűti a légkört, és mintegy felkínálja a tudatlanság senkiföldjén élő ember számára azt az állandó tartózkodási engedélyt, amely a szöveg keretét adja. De mi az, amitől ezt a darabos, lüktető, vérmes vallomást csakugyan lélegzet-visszafojtva olvassuk?

Az egyik elem bizonyára az, hogy az élet értelmének keresése a személyes lét értelmével függ össze, s úgy tűnik, annak mintegy feltétele. Itt nem pusztán a barokk-bibliai hiúságok hiúsága gondolat talál magának új alakzatot, hanem az is, hogy a szerző sem a külső elrendelésnek, sem a belső lélekirányításnak nem képes „nevet adni”. Bessenyei kényszeres – és nagyszerű – ellentétezése itt is megrendítő: érzékeljük, hogy ez az ember nem tud megállapodni egyetlen létszinten, egyetlen megállapításban, egyetlen pillanatban sem, élete nyugalanságtól nyugalanságig terjed (gondoljunk Szent Ágoston spirituális nyugalanságára a *Vallomások* elején, Babitsnak *Nyugalanság völgye* című kötetére, vagy akár Fernando Pessoa *Nyugalanság könyve* című szédítő könyvére). Az olvasót – érdekes lélektanieszttikai törvény ez – már magának az indokolhatatlan és kormányozhatatlan nyugalanságnak felidézése aggasztja, nyomasztja, együttlélegzésre kényszeríti. Eleve tudjuk, hogy az első sorok kérdéseire nincsen válasz, de már felzaklatva várjuk a kitérő, elterelő mellékmondatokat, amelyek az ember állapotát festik majd, mégpedig éppen abban a közérzeti helyzetben, amelyet ez az önmagunkban való járatlanság élethosszigan okoz.

Megilletődésünk másik mély oka az, hogy a vers túlságosan ingerlő mértékben alkalmazza Bessenyei fentebb elemzett módszerét, az ellentétek közt zajló részletecsetelést. Az emberi tevékenység először a közvetlen célszavak közt nyeri és veszíti el értelmét, a személyiség gazdagodik, de közben öregszi is, s miközben erőit enyészni véli, mindegyre magasodik – véli –, s kivívhat valamicske magasságérzetet, ha Isten örökös igazságára gondol. Az igék nemcsak negatívumot sugallanak, hanem azt is, hogy mindenkor felkínálkozik az életben az adott helyzet ellentéte is, és épp ezt kell kibírni, ezt a *reiner Widersprucht*, ezt a tiszta ellentmondást, Rilke szavaival, hogy életünket beteljesítsük. Ha vissza-visszatérő elemző igyekezettel ostromoljuk e zárt képzeteket, felfigyelhetünk a mondandó biztatásaira, bölcs belenyugvást is meghaladó reménykedésére. Ha sürgetem életem haladtával a meghalást, a halál tényében találnom is kell valami életet; a megszűnés magába rejti a folytatódást is; a süllyedés kibonthatja az emelkedést. A *Holmiban* ezt adja magyarázatul: nem érték semmit e földön, mert itt minden állapot visszájára esik meg, még is úgy kell néki lenni. Vagy, s ezt érthetjük spirituális értelemben is: *Nem kíván a szegénység egyéb kegyelmet, csak hogy élelmétül meg ne fosszák, melyet magának keres.*

Ez a dialektikus eszmélet vakmerő, merészségüktől örök életet nyerő, halálos nyugalomokkal lebilincselő sorokba tud tömörödni. Ha egyik-másik sorát elszigeteljük környezetétől, észre se vesszük a szöveg korát, darabosságát, s ekkor tudjuk felmérni igazán e meggyőződés hősies értékrendjét, szuverén mozzanatát, magasrendűségét. Olvassuk el önmagában a hetedik sort: *Gyötrelmek közt vígad szívem a veremben* (és megint idéződik, persze, József Attila farkasverme...). Sírva vígad a magyar... Ez a *vígad* ige (alliterációval megerősítve: a *veremben*) közmondásos emlékezetet kölcsönöz a sornak, s igazolja azt a sejtelmünket, hogy a nagy költészet az efféle fekete-fehérből, az ilyen láthatóan rejtélyes hullámokból sodorja össze időtálló anyagát. Az ismétlésekkel, poláris feszültségekkel, lüktető kontrákkal haladó beszéd kiegészül a tökéletesen kiegyensúlyozott, higgadtan komponált megállapításokkal, s olyan benyomást kelt, mintha a vers romlatlan

anyaga helyben, azonnal gyógyítaná a romlásra hajlókat is. A súlyozott, erőltetés nélkül is megjegyezhető sorok lassítják az olvasást, míg a lendületből élő, hűledezést érzékeltető részek fékeznek, mélyítenek. Az első szakaszban huszonkét igét, igei származékot számlálunk – az igekészlet a motorja az egész versnek, nem is ismerek még magyar verset ilyen magas igei rátával –, s ez a tempó szinte megtiltja az időzést a csodálatosan szivárványló szellemi tartalmaknál. Az igék örültsége, eszeveszett vágatása nélkül csakugyan, belátjuk, nem volna ilyen reszkettető ez a költemény... de hogy a kijelentések milyen eredetiséget tükröznek, azt csak a lassú, majdnem álmos rárévedés teszi nyilvánvalóvá. Minden nekifeszülés veszteségbe torkollik itt, és minden kudarc tartogat számunkra valami kis titokzatos meghosszabbodást – rendben, ezt értjük, kapiskáljuk már az első sorokban. Még a veremben is képes vigadni az ember, ki gondolná. A mélységből kiáltok hozzád, Uram: ez a gondolat tanította meg ezredekgig túlélni a nyomorult emberiséget.

De van ebben a versben egy másik, sietősen említett lélektani réteg is, és ez nem más, mint az elmélkedő okosság lelki következményeinek megvilágítása. A vers – a műfaj – sokszor kudarcot vallana, ha nem szemléltetné egy-egy felcsúcsosodó alakzatban a belátás egyedi következményeit. Az elvont érvelés a *személyes lírai hangfokvésben nem ismer könyörületet*, és kendőzetlenül felfedi a költő léterzetének egyéni jegyeit. Vegyük csak például ezt a torokszorító sort: *Hányszor kell érezni változásaimat? Mi ebben a fortély? Az, hogy azt mondja: az emberi félelem legmélyebb forrása a változástól való félelem. A változást magát sebnek, szinte sérelemnek, sőt sérülésnek érzi. Hérakleitosz jut eszünkbe, és Karl Popper bámulatos elemzése A nyitott társadalom és ellenségeinek első kötetében. Nem öregséget, gyengülést, félelmet, bármi más hanyatlási formát említ, hanem általában ezt: a változást. Már az a tény önmagában megdöbbentő, hogy holnap nem ugyanazok vagyunk, mint ma; és tegnap nem ugyanazok voltunk, mint akik holnap leszünk. A lélek megőrizné a régi dolgokat (önmagát is, aki szeretne megmaradni annak, ami), de létének sodrása állandóan új és új partokhoz taszítja. Régi életézés, új életézés? Hérakleitosz Balla Zsófia fiatalkori, emblematikus versében is ugyanazt mondja, mint harmadfél ezer éves töredékeiben: *Újra, csak újra megtérek. / Nem akarok más lenni (félek), / mint ami lenni szeretnék. / Ahogyan élek, az a hazám. És ugyanazt mondja Bessenyei verssorában is. Az életben elviselünk néhány változást, amely az öregedésből, a lassú elmúlásból fakad, de hogy állandó földrengésben éljünk és szenvedjünk el minden apró vetődést, romlást, süllyedést, ez felfoghatatlan. A sor nem csupán panasz. Alig tudhatjuk már, hányfelől szenyvedünk, mondja a Báró Orczynak ajánlott versben. A sor bizakodás is (mint a *vigadás* esetén volt). Nyugtalan a lélek, míg otthonra, hazára nem talál (valahol, valakiben). Bessenyei ugyancsak az egyetemességben, az etikai tökéletesedésben véli megtalálni ezt a nyugodalmat. A *Barcsay kapitánynak (Ugyanannak)* írott szöveg kerek-perec ki is mondja a költőről: *Szállásnak szoros hely számára egy ország, / Természetben lakik, s megyéje egy világ.* A változás tehát kín és gyötrelmek kútja egyszerre, s majd talán csak az örökké valóságban lehetünk boldogok, mozdulatlanok.**

A második versszak folytatja a kettős életérzések megnevezését, s rögtön az elején egy pompás szerkezetben végtelen sebességgel hintáztatja a szavakat. Ez a *történetek*, micsoda furcsaság: utólag, a mai közbeszédi használatban égető időszerezést nyer, s mindenre vonatkozhat, ami csak az emberrel megtörténhet. Az talán véletlen és sorsszerű egyszerre, hogy épp ez a kifejezés támadt hirtelen sokszoros életre napjainkban, amely eddig itt bujdokolt, többek közt Bessenyei versében. De az már csodálatos költői találat, hogy az ember legbensőbb iránytűjét *egy kis tűznek* nevezi, amely *vezérel*... Milyen szemérmes, magabiztos és szerény itt egyetlen lélegzet közben ez a szöveg, és mégis, ismét, fáradhatatlanul József Attila modernségét vetíti előre, alkotja meg, ki tudja, milyen arányban öntudatlanul vagy kitervelten. Ahogy a *valóság* szó (mindjárt újra találkozunk vele), úgy ez a *vezérel* is itt, Bessenyei szellemi tájkán támad örök életre, itt nyeri el azt az ingerlési együtthatót, amely majd jellemzi a jövőben, egészen napjainkig bezárólag. *Az én vezérem bensőmből vezérel!* – így fogadkozik majd a huszadik század, a *Levegőt!* című vers, így halljuk meg azt az intést, amely a hiteles emberi cselekvés kötelességére figyelmeztet anélkül, hogy parancsba adna bármit is. Itt van a *vigadás* irracionális biztosítéka, háttere, létalapja, amely akár a végtelen megfutasását is lehetővé teszi, bár semmiféle bizonyossággal nem kecsegtet. Petőfi majd azt kéri: *Sors, nyjiss nekem tért, / hadd tehessek az emberiségért valamit.* Figyeljünk: a *tér* tárgyesete itt nem *teret*, Bessenyeinél pedig nem *terén* áll, hanem *térjén*. Hát így kapaszkodnak össze nagy költőink – titokzatos szóhasználati füstjelekkel – kiszemelt szavaikban. Mintha az egész költészeti folyamatban csak egyetlen költő létezne, és ő az, aki meghatározza az ihlet, a menetelés, emelkedés és célirányosság jegyzőkönyveit. Ez a kis tűz még Mallarmét is megidézi, aki azt mondta egyik harsány költőbarátjáról: *nagy tűz volt benne, hatalmas lobogás... és mégis, oly készséggel, szíves-örömezt adtam volna neki egy ici-pici lángot.* Bessenyei mintha azt sugallná: nem a sors igazgat, hanem ez a belső kis tűz, öntudatlanul, megnevezhetetlen bizonyossággal. Lehet, hogy később ezt ösztönnek? unbewusstnak? hitelességnek? fogja nevezni az értelmezők szekértáborá? Mindenesetre félelmes erővel körvonalazódik itt a lét automatizmusa és akaratunktól független hatalma.

Hogy pontosan mi a neve ennek a belső irányzéknek (mi az objektumnak arányosan megfelelő szubjektum), nem tudjuk meg a versből. *Im itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat,* mondja majd József Attila (*Eszmélet*). Az a *nagy darab kő, a valóság* (*Gyönyörűt láttam*) minden költőt izgat és igazgat, és némelyik szeretne szabatosan számot adni magának arról, hogy tényleg a világról ír-e, ahogyan az van, vagy csak képzetetről, kimérákról, árnyékokról. Bessenyei az objektivitás iránti sóvárgás első nagy költője irodalmunkban: életművének számtalan pontján, változatos szavakkal mondja el a *Van* (másutt: *Vanság*) iránti szenvedélyes vágyakozását (ő maga írja nagy betűvel). Magában is, magán kívül is keresi ezt a *Vanságot*, a *matériát*, ahogy ő maga mondja, és úgy érzi, sehol nem képes megragadni. Pedig tudja: *Az, ami a te Lelked-testedben, mely azon dologtól, melyben lakik, mindenben különböz, mégis valóságára nézve ugyanazon dolog* – írja *A Holmiban*. És hogy ez a gondolat versében is helyet kap – *a test csatáinak* leírásaiban –, az a költői hitelességének külön gondolati távlatot ad. Hogy ez a poétai szemlélet – az *Én* és a *Valóság* viszonyának mérlegelése – mennyire örök témája

a költői eszméletnek, azt bizonyítja, hogy ez a páros egészen napjainkig átítatja a költői szóhasználat elemeit, és megrendítő súllyal tudja felruházni a költeményes szövegeket. Egyetlen példát (másfelet) idézek a közelmúltból. Szíjj Ferencnek a minap megjelent súlyos verseskötetében (*Agyag és kátrány*) ugyanezeket az alapkérdéseket pedzi, mégpedig olyan szívós komolysággal, mintha létezésének azonnal megoldandó kérdéséről volna szó. A *látvány* című versében azt kérdezi, miközben egy varrógépállvány kényszerű cipeléséről ír: *Milyen törvények uralkodnak? / De hiszen én se vagyok tekintettel senkire, / se testvér, se szülő, csak a magam zavaros öröme, / és abból esetleg ha ilyen kivételek ha vannak, / de ezek sem az élet, nem az emberek, nem kötnek / engem sehová, ilyenkor sincs bennem valóság, / csak én.* Látjuk: abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egy későbbi költő pontosan, a dadogás hamisítatlan, egy káptalan pecsétjével felérő erejével megmagyarázza és egy banális példával szemlélteti, hogy képtelen felfogni, magában újrateremteni és maradéktalanul tükrözni a valóságot, képtelen még csak akár szavakat is kimérni egy-egy cselekedetre, hogy az valahogy méltányos, a világ törvényeinek megfelelő és valamely erkölcsi Rend előtt is igazolható legyen. Testemben hánykódik valamely valóság: Bessenyeit is ez a modern, iránytűmentes sodródásérzet gyötri, miközben ő is érzékeli, hogy egy varrógépállványt kellene elcipelnie egyik helyről a másikra (csak ő ezt így mondja: *melybe létem valamit meghinne*). És a fél az egyhez: József Attila is ettől a világhiánytól szenvedett, de ő ezt úgy fogalmazta meg, hogy a világ benső nemléte, befogadásának kudarca, azaz (Rilke szavával) bizonyos *benső ellensúlyok* létrejöttének lehetetlensége az Én elvesztéséhez vezet. Mit is mond a *Kiáltozásban*? *Majd fogjatok le szépen; / ha majd egész valómmal kancsítok /.../ S mit úgy hívtam: én, / az sincsen. Utolsó morzsáit rágom...* Vagy a *Semmiben*: *Olyan szokatlan, mint ez a pályaudvar, hogy egyáltalán nincsen semmi.* Ez, persze, szó se róla, a Bessenyei versében említett *hánykódó valóság* érzetnek végkifejlete, de mégis ugyanaz a belső tapasztalat, ugyanabban a költői hangfekvésben kifejezve. És ugyanaz a benső ürességérzet, amelyet Szíjj a *csak én* fordulattal jelez. Tudjuk, hogy ez csak verbálisan hat az előbbieik fonákjaként, valójában ugyanazt a belső tájékozatlanságot, a *nincsen valamit meghinne*-tapasztalatnak újabb változatát jelenti.

A harmadik szakasz egy hatalmas, kitágított képpel kezdődik: *Így az ég, föld között szüntelen hánykódva / Nyögök...* Hogy ne jutna eszünkbe az előzmény, a következmény? Lehetetlen. Zrínyi így beszélte el hasonló tapasztalatát: *Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó /.../ Mindenütt felyül ég, a föld lészen alsó.* Kosztolányi pedig így: *De tart a föld. Ez az enyém még, / feszül az ég fejem felett / s kítárom az örök egeknek / örök mezítlén testemet (Csöndes, tiszta vers).* Az eddig erőltetett szóbeli ellentétezés itt, e roppant látomásban költői alaptapasztalattá emelkedik, s az embert a kozmikus terek összekötőjévé magasítja, nemesíti. Eddig a töredékes önismeret hatásos részletezését hallottuk, most ellenben hirtelen valami fesztelen fordulat, poétai szárnyasuhintás mégis a világegyetem gondoskodó illúzióját veti fel a szövegben, és óriási távlatba helyezi az egész költeményt. Mintha egy anya hívná gyermekét, úgy fogalmazódik az ötödik sor: *Örökkévalóság kiáltja lelkemet* (figyeljünk: a *valóság* szó visszatért, de az örök jelzővel összeforrva; ez a külső és magas valóság az igazi *Vanság*, amelyből bennünk édeskevés van). Érdekes, hogy

Kosztolányi, aki verseiben agnosztikusnak érzékelteti magát, ugyancsak felbukkan az *örök* jelző, mégpedig kétszer is, és a *testre* vonatkoztatva. Örök a test? Vagy csak: örökké meztelen? Ki tudná. Itt, Bessenyeinél mindenesetre úgy tűnik, mintha az örökkévalóság igényelné a lelket, de börtönét, a testet meghagyná a földi véletleneknek. Milyen csodálatosan tapintatos, a készséggel elismert nem tudásból fakadó képzet ez a *kiáltja* szó. Mit *jelent* ez? Azt hiszem, csupán annyit: hiszünk abban, hogy a lélek útja nem szakad meg. Egyébként minden semmivé lesz, minden anyagiság. A három idősíki még az igékben is testet ölt: *lész, elmúlok, voltomban*. Úgy érzem, a befejezés inkább önbiztatás, hitbéli fogadkozás, etikai szóhasználat megerősített (helyettesített) állítás, mintsem valamely mélységes hitnek kifejeződése. Isten megjelenése itt inkább lemondást, beletörődést érzékeltet, semmint hitet vagy vigaszt. Ha volna más szavunk a világon és életem kívüli objektív fellebbvitelre, mint Isten, aki egyszer mindenkivel megismerteti majd a kozmosz igazságát, Bessenyei azt választotta volna. Így inkább a befejezés esztétikai súlyát, Isten esztétikai szerepét csodáljuk meg az utolsó sorpárban, s valójában a mindent bevégző mulandóság állapotrajzának tekintjük a verset.

Amelyet elemeztünk, hit és hitetlenség közt ingadozó ember verse. Egy napnál okosabb, szabad elme műve, akit ezer kétely szoktatott le arról, hogy a személyes Istenben, feltámadásban, örök életben, égi vagy földi igazságtételben higgyen, és hite bizonyosságot szolgáltatson neki ég és föld között. *Láttam azonban hívő embereket is haláloktól rettegni, nyavalyájokban hánkódni, békétlenkedni, s jövődő boldogságok felől kételkedni. Aki nem hiszen, senkitől nem fél, semmit nem remél.* Világos beszéd *A Holmi* elejéről. Továbbá: *De mond meg, hogy lelkemnek csupa okoskodásával, mimódon láthassam meg a természetben, hogy testemnek rothadása után, hamvoaim végre öszvetapadnak, tőlem, mint gyertya lángja, eltűnt lelkemet visszanyerik, és magokat még élő testemnek képiben a magos egekre valahova, örökké való örömmre s életre felemelik. Nincs e csudának elhitére sem érzés, sem gondolat a csupa természetben.* Bessenyei György önmagához írott költeménye, mondhatnám, egy szellemi ébredés álmaihoz hasonlít. Megvesztegető élességgel, önlélekrajzi hitellel ábrázolja a matériába zárt lélek hánykódását, miközben egyre távolodik a világon kívüli esetleges tényállások feltételezett ismeretétől. *Minden nappal, amit élsz, / több, amiről nem beszélsz,* mondja Dsida egyik versében (*Pasztell*). Egy ilyen pillanatsor jegyzőkönyve ez a csodálatosan szókimondó, őszinte vers.

Írója még az égben vesz lélegzetet, de értelme a föld közelében van, ott, ahol egy életem át járnia kell az emberek között.